

Ігор Возний,
Олексій Балух (Чернівці)

БУДОВА ОБОРОННИХ СПОРУД ГОРОДИЩ СИРЕТО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – XIV ст.

У статті розглядаються головні конструктивні елементи та планування оборонних споруд городищ післямонгольського періоду межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра. Робиться порівняння та наводяться аналогії з іншими територіями середньовічної України.

В статье рассматриваются главные конструктивные элементы и планировка оборонительных сооружений городищ послемонгольского периода междуречья Верхнего Сирета и Среднего Днестра. Дается сравнительная характеристика и приводятся аналогии с других территориями средневековой Украины.

Будівництву оборонних споруд на Русі приділялася значна увага. Це пояснюється тим, що воєнні дії в епоху середньовіччя проходили майже безперервно. Планування – одна з важливих рис кожної оборонної споруди. Саме план укріплення визначає основні тактичні особливості організації його оборони і може бути найбільш надійним критерієм його функціональної типологізації [27,11].

Основний компонент штучних укріплень городищ складали вали з додатковими конструкціями або без них у земляному насипу. Спорудження валів широко використовувалося у військовій справі давньої Русі, про що не раз згадують літописи. Під час монголо-татарського нападу на м. Козельськ літописець записав: «Разбившим граду стену и възидоша на вал» [25, 781]. Вали без внутрішніх дерев'яних каркасів були досить поширеними й на західноукраїнських землях [51, 72].

У літературі існує думка, що значна частина валів давньоруських городищ споруджена лише з землі без будь-яких додаткових конструкцій [26,69; 27,114]. Такі вали були складовою частиною додаткових укріплених ліній. Вони насипалися із суглинку жовтого кольору, здобутого під час риття рову головної укріпленої лінії. Так, на Перебиківському городищі другої половини XIII – XIV ст. при будівництві валів головної та допоміжної укріплених ліній використовувалася земля і камені з рову. В даному випадку каміння мимоволі виконувало функцію внутрішнього каркасу валу [39,3].

У другій половині XIII – XIV ст. конструкції головних укріплених ліній городищ Сирето-Дністровського межиріччя дещо ускладнюються. У валах деяких городищ починають використовувати додаткові конструкції – «городні», чого не було на городищах зазначеної території у XII – першій

половині XIII ст. На Перебиківському городищі основу головної укріпленої лінії складали два ряди з'єднаних між собою зрубів. Перший, зовнішній ряд, шириною 1,4 м було забито утрямбованою глиною [39,2; 41,87]. Аналогічні конструкції відомі на Райковецькому городищі, у Воїні, Витачеві, Києві, Старих Безрадицах, Любечі та ін. [8,24; 9,6; 12,103–118; 16,21–31; 23,54–61; 46,156–174].

Серед основних вимог до оборонних об'єктів та їх життєздатності виступає проблема тривалості будівництва. Остання прямо залежить від будівельного матеріалу, з якого вона ведеться. За своєю простотою, доступністю, дешевизною та часовими затратами найбільше підходило дерево. Незважаючи на його нетривкість та підвищену вогнебезпечність, позитивною якістю дерева була його доступність. Східна Європа в той час була вкрита пралісом і являла собою природну базу будівельних матеріалів [31,152–161]. Тому основу всіх конструкцій головних укріплених ліній городищ Буковини X–XIV ст. складали дерев'яні пустотілі зруби, що стояли в суцільному ряду. Про те, що стіни стародавніх укріплень були дерев'яними, не раз згадується в літописах: «и город его пожгоша, гроблю раскопаша» [24,409,445; 25,320,550]. Дерев'яне будівництво було поширене не лише в Східній Європі, де базувалося на особливостях природних умов, а й в Лібіці і Богемії [50,124].

У своїй більшості розкопані кліті на городищах були знищені вогнем. Тому найкращу збереженість мають нижні колоди зовнішніх поздовжніх стін, які безпосередньо прилягали до насипу валу. Аналогічно зберігаються і поперечні стіни, які були прикриті насипом валу, що сповз під час пожежі. Тут залишки оборонних зрубів збереглися, в основному, у вигляді 1 – 3-х обуглених, горизонтально поставлених одна на одну колод на висоту 0,2 – 0,4 м. Проте внутрішні поздовжні стіни клітей, що знаходилися з відкритого боку, простежуються надзвичайно слабо, оскільки могли згоріти повністю або зігнати. Тому вони частіше виступають у вигляді окремих перегорілих колод або ровика шириною 0,25 м, глибиною 0,1 м, де лежали фрагменти обгорілих колод, паленина [38, 100].

Всі зруби збудовані способом рубки в «обло» з дубових колод, діаметром приблизно 0,2 м. Використання дуба як основного будівельного матеріалу засвідчене практично на всіх досліджених давньоруських городищах. Лише у поодиноких випадках в розвалах дубових клітей знаходили залишки інших порід дерева [11,234–237; 18,62].

За плануванням зрубні конструкції можна поділити на два різновиди. До першого належить конструкція, що складається з окремих зрубів, розташованих один біля одного і не з'єднаних між собою, як це досліджено на городищах XII – першої половини XIII ст. Подібні конструкції широко відомі у військово-оборонному зодстві давньої Русі і на багатьох археологічних пам'ятках [15,289–295; 16,21–31].

Для другого різновиду характерна конструкція з взаємопов'язаних зрубів. При цьому кінці поперечних деревин виступали за лінію поздовжніх стін на 0,2 – 0,6 м. Дерев'яні колоди останніх з'єднувалися між собою в довжину шляхом врубування їх «у нахлист» у поперечні стіни конструкції. Як простежено, пази і вирубка «чашки» вибрані з верхньої сторони колоди, що являє собою характерну рису давньоруських дерев'яних споруд. Такі конструкції були поширені в Сирето-Дністровському межиріччі і відомі на городищах починаючи з X ст. і закінчуючи другою половиною XIII – XIV ст. (Перебиківці) [41,82–84; 44,413].

Поздовжні стіни зрубів по периметру поділено поперечними стінами на окремі кліті або камери. В основному, вони прямокутної форми, розмірами 2 – 3 x 3 – 5 м.

Приміщення оборонних зрубів могли використовувати і як житла. Так, у північній частині приміщення зрубу Карапчівського городища другої половини XIII – XIV ст. знайдено залишки вогнища, яке розташовувалося у ямі діаметром 0,5 м, глибиною 0,1 м [41,94]. Подібні вогнища посередина оборонних клітей виявлено на Староушицькоу городищі [17,78–79]. Очевидно, такі вогнища слугували для тимчасових потреб незначної кількості військових людей, які не були постійними мешканцями укріплення, але, тим не менше, неодноразово його відвідували. Подібні вогнища в клітях досліджено на укріпленому поселенні в с. Городище [48,307–312].

Печі, що є єдиною ознакою жител, виявлені у двох клітках городищ XII – першої половини XIII ст. (Дарабани, Василів) та другої половини XIII – XIV ст. (Перебиківці) [39,2; 41,16; 42,5]. Подібні печі відомі в оборонних клітках городищ Городецьке-1, Колодязин, Райки, Балико-Щучинка, Іван-Гора, Галич, Тереволь, в літописному Губині тощо [1,15; 2,203; 5,56; 6,126–130; 10,281–284; 43,125].

На вершині валу городища в Перебиківцях виявлено рештки заборол у вигляді жовтої глини, вугілля, обгорілих гілок лози і шматків обмазки з відбитками сплетіння та дерева. Виявлені рештки дозволяють припустити, що в утрамбовану глину, яка заповнювала кліті, були забиті стовпчики, котрі утворювали два поздовжніх ряди на відстані 1 м один від одного. Кожний ряд обплітався лозою, а проміжок засипався глиною [41,88]. Такі заборолы є новим явищем у розвитку давньоруського оборонного зодчества. Введення їх, очевидно, пов'язане з появою стінобитних і каменеметальних машин. Стіни з лози були гнучкішими і краще витримували їх удари. Стіни подібної конструкції досліджено на Кам'яному городищі в Придніпров'ї [36,163].

Традиції давньоруського оборонного зодчества зберігалися у дерев'яній архітектурі тривалий час. Так, дерев'яні укріплення українських замків в описах середини XVI ст. мають назву городень та клітей [14,180–195; 18,79]. Оборонна стіна, яка складалася з одного ряду зрубних приміщень, досліджена, наприклад, на городищі кінця XIV – початку XV ст. біля с.

Сокільці на Південному Бузі [13,202–210]. Другий поверх оборонних стін деяких фортець Засічної лінії XVI – XVII ст. був «срублен в две стени в клетку» [19,116–123].

Рови теж часто використовувалися в оборонному зодчестві слов'янського населення Буковини. Цей елемент оборонних конструкцій неодноразово згадується в писемних джерелах як «гребля», «гробля». В Овручі: «...баше через гроблю мост ко вратом градным», тобто через рів [24,74]. Найважливішу роль відігравали рови, які прикривали мисові городища з напольного боку або розмішувалися по периметру укріплених майданів городищ, розташованих на рівній місцевості або підвищеннях.

Основною перешкодою у ровах були їх стрімкі схили. Рови з часом дуже запливли ґрунтом і сучасна їх глибина складає в середньому 1,5 – 2,5 м. У профілі вони симетрично трикутної форми з крутими стінками відносно горизонту, дно округлене. Таке дно в ровах зустрічається як на городищах зазначеної території, так і у Києві, Вишгороді, Деревичі, Колодязині, Крилосі, Старій Ушиці та ін. [17,87; 26,113; 27,118; 47,60]. Але на Русі, в основному, використовували рови з гострокутним дном. Глибина ровів неоднакова. Найбільш потужні вони з боку поля, де їхня глибина сягає 3 – 6 м, ширина у верхній частині – 6 – 12 м, внизу – 1 м. Крутизна схилів дорівнювала 35 – 46°. В основному, рови були сухими.

Важлива роль у системі укріплень давньоруських городищ відводилася в'їздам, які закривалися воротами. В зв'язку з цим у писемних джерелах в'їзди завжди мають назву воріт. Як правило, останні робилися з дубових полотнищ, які кріпилися на стовпах-стояках [45,279–281]. У літописах неодноразово відзначалася велика їх роль в обороні: «Татаре на городь устремишася побегнуге до дитинца и не можаху уместити во ворота...» [24,74; 25,853]. У писемних джерелах терміни «відчинити ворота» чи «зачинити ворота» означали заборону або дозвіл на в'їзд до міста [35,442–443]. На місці в'їздів на городища збереглися розриви у валах. На мисових городищах вони знаходилися на перехийку, з боку поля, а на розміщених на останцях – з найбільш доступної сторони. Інколи для в'їзду, особливо на останцях, використовували терасу на схилі, яка у вигляді серпантину оточувала городище і піднімалася догори.

У другій половині XIII – XIV ст. на досліджуваній території для створення перехресного вогню в'їзди почали прикриватися системою прямо – і криволінійних валів та ровів. Так, в'їзд до Цецинської фортеці прикривали три лінії. Перша складалася з прямолінійного валу, на вершині якого стояли дерев'яні укріплення, і рову шириною 10 м, глибиною 4 м. Біля них розмішувалися вал і рів, які йшли навскі хребту, що давало можливість вести перехресний вогонь по ворогу [41, 98–99]. Аналогічна система прикриття в'їзду досліджена на Перебиківському городищі [41, 89]. Така система захисту дороги не є чимось винятковим у оборонному зодчестві

Буковини і відома в більш ранній період, наприклад, на Ревнянському городищі X ст. [41,44]

У системі укріплень городищ X – першої половини XIII ст. зустрічаються вежі, які виконували дозорну й оборонну функції. Б.О. Рибаків відзначив генетичну спільність поняття «вежа» – башта з поняттям «вежды» – очі, відати, знати [32,8]. Вони будувалися на валах, особливо там, де останні утворювали кути й виступи, та часто біля в'їзду. У давньоруських літописах башти з XII ст. згадуються під назвою «столп» і «вежа»: «И подступиша к граду под вежами» [25,271]. Відомо, що вежі в оборонному зодчестві почали відігравати важливу роль з кінця XIV ст., коли тактика ведення фронтальної стрільби вперед від фортечних стін поступилася тактиці фланкуючого обстрілу вздовж стін [18,87].

При фронтальному обстрілі башти дозволяли концентрувати «вогонь» на найнебезпечніших напрямках, зокрема, посилювати захист в'їзду під час ворожого нападу. Так в'їзд на Перебиківське городище проходив через східну оборонну вежу, яка мала проїжджу арку. Дорога, що проходила крізь неї, була насипана з кам'янистого ґрунту товщиною 0,35 м, який підстилав шар чорнозему із знахідками XII – першої половини XIII ст. [41,89] Такі конструкції широко використовувалися у військово-оборонному зодчестві Київської Русі і відомі з писемних джерел [24,271]. Аналогічні в'їзди досліджені у Воїні та Райках [5,25; 8,26–35]. Залишки в'їздних башт були відкриті також на городищах Вітачів I, Любеч, Стара Ушиця, Сутейськ [17,95; 23,58; 33,126–129; 34,7–15]. Надворотну вежу досліджено в укріпленій лінії, що прикривала Галич з боку Камінного, Чорного та Комарівського потоків [20,92]. Відомі також вежі біля гавані.

З другої половини XIII – XIV ст. вежі входять до складу укріплень. Так, головна оборонна лінія Перебиківського городища була прямолінійною, а на обох її кінцях знаходилися вежі. Від західної зберігся підвал розмірами 2,7 – 2,8 м, глибиною 2 м від давньої поверхні. Його материкові стіни були обшиті деревом, про що свідчать залишки дерева. Спуск в підвал зроблений у вигляді східця шириною 0,7 м, глибиною 0,3 м обкладеного великими кам'яними плитами. Він знаходився з внутрішнього боку подвір'я фортеці. Вежа, розміщена над підвалом, була висунута за зовнішню лінію головної оборонної лінії на 0,6 м. Таким чином, з неї могли вести фланкуючий обстріл стін [41,88–89]. Такі конструкції відомі у військово-оборонному зодчестві Буковини і в більш ранній період (IX–X ст.), коли до складу оборонної лінії входили вежі (Добринівці) [40,74]. Башти з підвалом відомі на городищі Чучин та Верхньому Замку в Чернігові [7,18; 9,13]. Окремі кліті, які виступали за лінію і могли виконувати роль веж, досліджені також на городищах Судова Вишня I, Райки, Вітачів, Гринчук [5,25; 22,85; 23,58; 29,115–129].

Невеликі башти, у разі потреби, могли знаходитися в лінії зрубних стін в будь-якому місці. Але простежити за археологічними даними відмінності в будові верхньої частини зрубних укріплень практично неможливо [18,87; 22,85]. Виконуючи оборонні функції, вежі могли використовуватися і як сторожові пункти. Для цього вони споруджувалися значно вищими за забудову укріплень городищ [30,80–82].

В останній період існування Галицько-Волинського князівства на Буковині з'являється кам'яне будівництво. Так, на городищі другої половини XIII – XIV ст. Цецин було споруджено кам'яну вежу-донжон діаметром 20 м. Залишки димарів в її стінах можуть бути підтвердженням, що її приміщення були пристосовані під житла, а виявлений археологічний матеріал датує її другою половиною XIII – XIV ст. [41,97] Перша писемна згадка про фортецю припадає на 1395 р. [49,110]. Кам'яні башти типу донжонів почали поширюватися на Волині у другій половині XIII ст. [27,114–149; 162–163].

Оскільки суттєвим тактичним елементом оборони городищ були вилазки, то, крім воріт, в окремих давньоруських укріпленнях були ще й додаткові виходи. В другій половині XIII – XIV ст. в обороні городищ інколи використовували додаткові елементи оборони – патерни. Крім вилазок, вони використовувалися ще й для прихованого зв'язку з навколишньою територією. Такий підземний хід досліджено в стінці південного оборонного рову Карапчівського городища. Стіни і стеля патерни були обшиті деревом. Висота підземного ходу складала 1 м, ширина 1,2 м. Хід простежено на довжину 6 м [41,95]. Такі потаємні ворота відомі в давньоруському військово-оборонному зодчестві і в XII – першій половині XIII ст., наприклад, на Райковецькому городищі, в Чучині [5,24; 9,13].

Проблема постачання водою – одне з важливих завдань, які стояли перед зодчими. В писемних джерелах неодноразово як одну з причин капітуляції міст після тривалої облоги називають голод і спрагу. Наявність питної води на території самого укріплення значно посилювала його обороноздатність. Тому на городищах влаштовували колодязі. Так, на тому ж Карапчівському городищі між двома масивними валами головної укріпленої лінії, на дні рову виявлено яму діаметром 10 м, яку Б.О. Тимошук вважав залишками колодязя [41,93]. Він знаходився на високому нагірному городищі й, очевидно, не доходив до водоносних шарів. Судячи з місця розташування його на дні рову, мабуть, в нього стікала атмосферна вода, яка на великій глибині в глиняному ґрунті могла зберігатися досить довго і забезпечувати потреби під час облоги. Такі конструктивні елементи в обороні відомі на городищах у Листвині, Сутейську, Судовій Вишні I, Чутівському, Уніас II [3,92; 4,45–48; 27,154; 28,30; 52,74]. У Холмі був «стюденец, рекомый кладязь» [25,343]. М.П. Кучера обстежив такі залишки колодязів більше, як на 20 городищах Правобережної України [18,88]. У своїй більшості їхні діаметри складали 10 – 20 м при глибині 1,5 – 3 м.

У другій половині XIII–XIV ст. на Буковині поруч із дерев'яними укріпленнями починають зводитися і кам'яні стіни, як це було в Хотині. Тут найдавнішу кам'яну стіну зведено на природній скелі. Вона збереглася на висоту 7,5 м при ширині 14,5 м. Складена вона з необтесаних каменів на цем'янковому розчині, в якому домішки битої цегли складають 40–50%. Такий розчин широко використовувався у давньоруських будівлях [37,5; 41,97]. У домонгольський час він не відомий [21,85]. Стіни даної фортеці обмежували площу близько 2 га. Перед стіною проходив рів, який відокремлював стрілку мису від поля. Рів вибито в скелі на ширину 6 м і в профілі він мав симетрично-трикутну форму. Науковці схиляються до думки, що кам'яну стіну було споруджено у другій половині XIII ст. за правління Данила Галицького. Відомо, як багато уваги він приділяв захисту своїх кордонів [26,157].

Отже, у другій половині XIII – XIV ст. на теренах Сирето-Дністровського межиріччя продовжувало розвиватися військово-оборонне зодчество, наслідуючи традиції попередніх епох. У цей час значно ускладнюється система оборони, і головна роль при цьому належить штучним земляним, а не дерев'яним і природним укріпленням, характерним для більш раннього періоду. Водночас значного поширення набула техніка спорудження зрубів на валах або спеціальних платформах-підсіпках.

В залежності від соціального значення укріпленого поселення змінювалася і система конструкцій оборонних валів і ровів. У верхніх частинах зрубних стін влаштовувалися заборолла. Ворота споруджувалися у вигляді проїзду у валах, на вершині яких була надворітна вежа. Для вилазок інколи робилися патерни, які виходили у рів. Для спостереження за навколишньою місцевістю і захисту підходу до міських воріт в укріпленнях споруджувалися сторожові вежі.

У XII – XIV ст. відбувається ускладнення оборонного зодчества, а саме: з'являється кам'яне будівництво у формі донжонів і кам'яних стін з баштами.

Порівняння оборонних споруд Сирето-Дністровського межиріччя з іншими територіями свідчить, що основні прийоми облаштування оборонних споруд були в цей час на досліджуваних теренах близькі до військово-інженерного мистецтва давньоруської держави і Західної Європи. Це було обумовлено спільним ходом розвитку військового мистецтва та близькістю тактичних прийомів.

Системи укріплень городищ Сирето-Дністровського межиріччя були досить складними і міцними й відповідали усім вимогам військово-оборонного зодчества того часу.

В умовах постійної напруженої боротьби місцевого населення з численними зовнішніми ворогами, а також внаслідок внутрішнього розвитку еволюціонувала його військова майстерність та організація, якісно зростало оборонне зодчество, вдосконалювалася зброя. Високий рівень військової

справи за таких умов служив гарантом поступального розвитку і незалежності молодой давньоруської держави, південно-західним форпостом якої були терени Буковини.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991 – 1996 рр. // Галич і Галицька земля. – Київ – Галич, 1998. – С.10-17.
2. Винокур І. Дослідження літописного Губина // ПССІАЕ. - 2001. – Т.1. – С.202-214.
3. Вітрик І.С. Городища нижньої течії р. Сули // Археологія. – 1991. – №1. – С.90-97.
4. Гаврилюк О. Підсумки досліджень давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тез. доп. та повідомлень Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1993. – С.45 – 48
5. Гончаров В.К. Райковецьке городище. - К.: Изд-во АН УРСР, 1950. - 219 с.
6. Гончаров В.К. Давньоруське городище Іван-Гора // Археологія. – 1964. – Т.16. – С.126-130
7. Гребінь П.М., Коваленко В.П. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX – XIII ст.» – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С.13-24.
8. Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. – К.: Вид-во АН УРСР, 1966. – 148 с.
9. Довженко В.Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. – 1975. – Вип.16. – С.3-14.
10. Довженко В.Й. Щучинське городище // Археологія Української РСР. В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1975. – Т.3. – С.281-284.
11. Каменецкая Е.В., Пуришев И.Б. Деревянные конструкции вала Переславля-Залесского // СА. – 1974. - №1. – С.234-237.
12. Кучера М.П. Древньоруські городища біля хут. Кизивер // Археологія. – 1964. - Т.16. – С.103-118.
13. Кучера М.П. Ходорівське давньоруське городище // Археологія. – 1966. – Т.20. – С.202 – 210.
14. Кучера М.П. Про один конструктивний тип давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї // Археологія. – 1969. – Т.22. – С.180-195.
15. Кучера М.П. Городища // Археологія Української РСР в 3-х т. – Т. III. – К.: Наук. думка, 1975. – С.289-295.
16. Кучера М.П. Давньоруські городища у західній частині Переяславщини // Археологія. – 1978. – Вип.25. – С.21-31
17. Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки городища XII – XIII вв. у с. Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Поднепровья. – К.: Наук. думка, 1983. – С.62 – 96.
18. Кучера М.П. Слово'яно-руські городища VII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.
19. Микитин А.В. Оборонительные сооружения Засечной черты XVI – XVII вв. // МИА. – 1955. - №44. – С.116 – 213.
20. Могитич І.Р., Могитич Р.І. Захисні рубежі Великого Галича // Галич і Галицька земля. – Київ – Галич, 1998. – С. – 90-94.

21. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 348 с.
22. Пачкова С.П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія. – 1979. – Вип.32. – С.78-96.
23. Плетнева С.А., Макарова Т.И. Южное городище у с.Витачев // КСИА АН СССР. – 1965. – Вып.104. – С.54-61
24. ПСРЛ. – М.: Изд-во Восточная литература, 1962. - Т.1. – 580 с.
25. ПСРЛ. – М.: Изд-во Восточная литература, 1962. - Т.2. – 938 с.
26. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. // МИА. - 1956. - №52. – 183 с.
27. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. // МИА. - № 140. - 1967. – 241 с.
28. Ратич О.О. Звіт про дослідження городища Замчиська в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1961 р. // НА ІА НАНУ. – Ф.1961/34. – 30 с.
29. Ратич О.О. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі // МДАПВ. - 1964. - Вип.5. - С.115-129.
30. Рожко М. Особливості дерев'яної забудови та укріплення «градів» Галицько-Волинського князівства // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тез. доп. та повідомлень Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1993. – С.80 – 82.
31. Рожко М.Ф. Конструктивні особливості оборонних споруд XII – XIII ст. Південно-Західної Русі // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX – XIII ст.» – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. - С.152-161.
32. Рыбаков Б.А. Искусство древних славян // История русского искусства. - М.: Изд-во АН СССР, 1953. - Т.1. – С.39-92.
33. Рыбаков Б.А. Владимировы крепости на Стугне // КСИА АН СССР. – 1965. – Вып.100. – С.126-129.
34. Рыбаков Б.А. Любеч и Витичев – ворота «внутренней Руси» // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. – М., 1970. – Т.3. – С.7-15.
35. Слово о полку Игореве / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 484 с.
36. Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII – XIII ст. – К.: Наук. думка, 1992. – 216 с.
37. Тимошук Б.О. Звіт про розкопки в Хотинській фортеці в 1961-1962 рр. // НА ІА НАНУ. – Ф.1961-1962/24. – 13 с.
38. Тимошук Б.А. Оборонительный вал XII – XIII вв. Ленковецкого городища // КСИА АН СССР. – 1967. – Вып.110. – С.98-101.
39. Тимошук Б.О. Звіт про розкопки давньоруського городища в с. Перебиківці Хотинського району Чернівецької області // НА ІА НАНУ. – Ф.1969/40. – 9 с.
40. Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V – IX ст. – К.: Наук. думка, 1976. – 176 с.
41. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). - К.: Наук. думка, 1982. - 206 с.
42. Тимошук Б.О. Василів - місто Галицької Русі. – Чернівці: Прут, 1992. – 30 с.
43. Тимошук Б.О. Тереволь – місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля. – Київ – Галич, 1998. – С.124-127.
44. Томенчук Б.П. Исследование летописного Василева // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С.413.

45. Топальський В.Л. В'їзди й ворота на давньоруських дерев'яно-земляних городищах // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. – К.: Корвін Пресс, 2004. – С.279-281.
46. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наук. думка, 1969. – С.156-174.
47. Юра Р.О. Древній Колодяжін // АП УРСР. – 1962. – Т.12. – С.57-130.
48. Якубовський В.І. Розкопки на північному Поділлі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. - К.: Наук. думка, 1972. - Вип.IV. - С.307-312.
49. Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare // Ed. De M. Costăchescu M. – Iași: Viata Românească, 1931. - Vol.1. – 557 p.
50. Herrmann J. Zwischen Hradschin und Vineta.-Urania-Verlag.-Leipzig-Jena-Berlin,1976. – 288 s.
51. Jazdrewski K. Ogolne wiadomosci o Czermcne.-Czerwienu // Archeologia Polski.-Warszawa, 1959. - T.IV. - Z.1. – S.67-91.
52. Wartolowska L. Gród czerweński Sutejsk na pogranizu Polsko-Ruskim.-Warszawa, 1958. – T.22. – 139 s.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	- Археологические открытия
АП УРСР	-Археологічні пам'ятки УРСР
КСИА	- Краткие сообщения Института археологии
МДАПВ	- Матеріали досліджень з археології Поділля й Волині
МИА	- Материалы и исследования по археологии
НА ІА НАНУ	- Науковий архів Інституту археології НАНУ
ПСРЛ	- Полное собрание русских летописей
ПССИАЕ	- Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології
СА	- Советская археология

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Возний Ігор Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ ім. Ю.Федьковича.

Балух Олексій Васильович – студент IV курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ ім. Ю.Федьковича.